

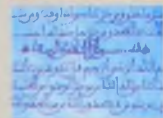
ISSN 1811-1823

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

С. ТОРАЙҒЫРОВ АТЫНДАҒЫ
ПАВЛОДАР МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІ

ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ СЕРИЯ

3-4' 2012

ПМУ ХАБАРШЫСЫ
ВЕСТНИК ПГУ

Ж. Т. Сарбалаев, Е. Ж. Сарбалаев

ПОЭЗИЯДАҒЫ АЗАМАТТЫҚ ӘУЕН КӨРІНІСІ

Мақалада Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының поэзиясындағы азаматтық әуен туралы мәселесі қарастырылған.

Поэзиядағы азаматтық әуен туралы қазір сауатты адамдардың аузынан, зиялы қауымның ортасында жиі айтылатын сөз. Бірақ аталмыш ой-ұғым – халықтың мақалы емес, әйтпесе әдебиетімізден ойып орын алған үлкен тұлғаның мәйекті лебізі де емес. Кейінгі кездері зиялы қауым арасында

мойылданған қанатты сөз. Бәлкім, оның алғаш айтқан авторы да болған шығар. Бірақ гәл – онда да емес, осы бір сөздің оғайлы ақиқат екендігінде. Батыста әдебиет – әдебиет үшін, өнер – өнер үшін деген бағыттар бұрыннан кездеседі. Біздің қазақ әдебиетінде мұндай тамыры таяз, сынаржақ бағыт, тек байлар мен бағландардың көңілінен шығып, соларға қызмет қылғаны белгілі. Бұқараға жат ақындық иелері орысқа бодандыққа дейін де, кешегі кеңес кезеңінде де кездеспегені мәлім. Еліміз егемендігін алған бүгінгі таңда мүлдем мұндайдың ұшқыны жоқ, бәлкім алдағы уақытта да ұшыраспайтын болар. Себебі бағзы замандардан-ақ, тіпті қазақ жаратылған шақтан-ақ халқымыз өлеңді ермек, өнерді тек көңіл көтеру құралы деп қарамаған. Ақиқаты: қазақ үшін қашанда өлең – өмір. Өмір – өлең. Қазақ поэзиясы өзінің даму арнасында заман озған сайын жаңашылдыққа бет түзей бастады.

Ұлы Абайдың:

Туғанда дүние есігін ашады өлең,

Өлеңмен жер қойнына кірер денен [1,56-б],

– деп айтуы, міне, сондықтан десек қателеспейміз. Әрине, бұл жерде өлең деген ұғымның өзі синкреттік бітімде екенін, сөздің әннен, әуеннен бөлек тұрмай, бірлікте танылатынын айта кеткеніміз абзал. Нақ осы себептен де поэзияның қазақ халқы өмірінде кеше де, бүгін де аса маңызды рөл атқарғанын, оның қашанда қоғамдық-әлеуметтік сипатта болғанын, ал азаматтық әуен, рух – жалпы қазақ поэзиясының әрқашан күретамамыры, негізгі өзегі, алтын арқауы болғаны шындық екені ешқандай дәлел тілемесе керек.

Туған әдебиетімізде өзіндік орны бар белгілі шайырларымыздың бірі – ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың бірінші ширегінде өмір сүріп, қазақ жазба поэзиясының дамуына үлкен үлес қосқан Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Сонымен бірге оның ауыз әдебиетінің үлгілерін жинаушы, фольклортанушы, тарихшы, этнограф, педагог болғаны баршаға мәлім. Құдай берген қабілеті жан-жақты, ескіше де, жаңаша да хат таныған ағартушы ақынның өз басы енегесіне қоса қалың халыққа өнер-білім шашып, мұның үстіне өзі өмір сүрген кездегі ел өміріндегі өзгерістерге, елеулі оқиғалар мен жаңалықтарға, жақсылықтар мен жамандықтарға дер кезінде үн катып, өлең тілімен паш етіп отырғаны көзі тірісінде-ақ оның атын әйгілі етті. Сондықтан болар ол көп ақынның бірі, жай ақын Жүсіп болып қалмай, Мәшһүр Жүсіп атанды. Міне, осының өзі-ақ оның жас бала шағынан ақындық өнерді киелі деп біліп, қадірлеп, бұл реттегі әрбір қадамға жауапкершілікпен қарағанын аңғартады. Оның ақын ретінде әрбір айтқаны, жасаған әрбір іс-әрекеті ғана емес, ақын ретінде жазған әрбір шығармасы көпшілік көңілінен шығып отырғаны белгілі. Мұның өзі оның ұсақ, жеке бас қамын күйттеген, тақырыбы тар, отбасы қамынан артылмаған дарынсыз, кішкентай өлеңші емес, ә дегеннен-ақ әлеуметтік көкейкесті мәселелерді көтере білген, көркемдікпен жеткізе алған азамат ақын болғанын байқатады.

Міне, осындай азаматтық бітім, дәлірек айтқанда, осындай көзқарас, позиция, концепция ғана ақынды қазақ даласының шартарабына әйгілі етіп, одан ел билеушілері ығатын, патша шенеуніктері қорқатын ақынға айналдырса керек. Мәшһүр Жүсіпті кеңес өкіметі де құнақ жайып қарсы ала қойған жоқ. Мұның өзі оның кейінірек халық жақсы танып, дақпыртын естіп емес, қандай кісі екенін дәл біліп, әдебиеттегі төл орнын иемденуіне кедергі жасағаны анық. Оның шын мәнінде кітап деп айтуға тұратын алғашқы кітаптары – таңдамалысының 1-інші, 2-інші томдары тек 1990, 1992 жылдары жарық көруінде, 20 томдық шығармалар жинағының енді ғана 2003 жылдан бастап жариялануының осындай себептері бар. Ақын мұраларының көптомдық болып жарыққа шығуына пікір білдіре отырып, ғалым Р. Тұрысбек: «Көптомдықта әдебиеттің барлық жанрлары қамтылған әрі жүйелілік пен ізденіс, бірізділік байқалады. Әрбір туындының тақырып табиғаты, жанрлық-құрылымдық һәм көркемдік ерекшеліктері де сақталып, жазылуы мен жариялануы, нұсқалық белгілеріне де зор маңыз беріледі. Біздіңше, басты байқалар ерекшеліктердің бірі М. Ж. Көпсейілінің төл туындылары мен халық мұрасы, шежірелік сипатындағы шығармалар дәстүр мен сабақтастықты, жанр мен жауапкершілікті, көркемдік мұрағаттарды негізгі назарда ұстаған» деген байсалды түйін жасайды [2,64-6].

Қазақтың танымал ақындарының бәрі дерлік қоғамы ұсынған жүкті талмай көтерген азамат ақын болғаны баршаға мәлім. Арыға барсақ, Асан қайғы, Шалкиіз, Доспамбет, Бұқар жырау, Махамбет, Абай, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Сәкен Сейфуллин, Ілияс Жансүгіров, Мағжан Жұмабаев, Сұлтанмахмұт Торайғыровтар, беріден тартсақ, Қасым Аманжолов, Жұбан Моллағалиев, Сырбай Мәуленов, Қалыр Мырзалиев, т. б.

Әдетте үстіне кім-кімнің де жасаған жақсы ісіне, әйтпесе қарымды қызметіне риза болып жатсақ, «Мынау азамат екен» деп жатамыз. Сонда осы азаматтық дегеннің өзі не? Ақын-жазушылар шығармашылығындағы азаматтық бітімді, әлеуметтік әуенді қалай бағалап, қалай ажыратамыз? Бір қарағанда бұл баршамызға белгілі, оп-оңай танып, тауып алатын түсінікті ұғым көрінгенімен, іс жүзінде жеңіл, бадырайып көзге көрініп, айқайлап тұрған нәрсе емес. Ендеше ең әуелі ақын Мәшһүр Жүсіп поэзиясындағы азаматтық әуенді айқын танып, ажарлы аңу үшін мұның өзі не нәрсе екенін өзіміз біліп алмай болмайды.

Азаматтық жоқ жерде ақындық түл. Бұл жерде сөзіміздің басындағы осындай ордалы ойға қайта оралуға, табан тіреуге тура келеді. Сонымен бірге осы мәселеге арнайы ат басын бұрып, елеулі екі мақала жазған қорнекті сыншы-әдебиетші Сағат Әшімбаевтың: «Былай қарасақ, азаматтық атты сөздің мән-мағынасынан айқын және одан туындайтын міндет пен жауапкершіліктен анық ештеңе жоқ сияқты. Сондай-ақ азаматтыққа жатағын, болмаса жатпайтын жайларды ажырату да пәлендей қиын емес секілді. Ал, осы сөздің төнірегінде

тереңірек ойланып көрсек, оны басқа өнер-біліммен, озық тарихымен тамсандырған елдердің басындағы терек тамырлы азаматтық дәстүрлердің даму кезеңдерімен салыстырып көрсек, біздің арамызда бұл ұғымды түсінуде тарихи тұрғыдан эталондық үлгі ретінде ұсынатындай берік қалыптасқан нақтылық жете бермейтіндігі байқалады?» [3, 45-б], – деген пікірлерін алға тартудың еш әбестігі жоқ. Гәл – бұл жерде алаштын, қазақтың басындағы азаматтық рухтың кемдігінде немесе әлсіздігінде емес. Өйткені қазақтың азаматтығы – батырлығы мен байсалдылығы – жер бетіндегі қайсы бір халықтан артық болмаса, кем емес. Тек осы бір маңызды концепциялық ұғымның мағынасы нақтыланып, алға ұсталуында, төбемізге ту сияқты көтерілуінде жатыр. Өйткені XVI ғасырда өмір сүрген француз ойшылы М. Монтень: «Халық өзінің азаматтық манифесін ғасырлар бойы қанымен де, жанымен де жазады. Азаматтық манифесі айқын емес халықтың болашағы да айқын емес» [4, 278-б], – деп жазғандай, қазақ ұлты өзінің азаматтық құранын ғасырлар бойы ерлігімен де, еңбегімен де жазып келді. Бұл тұрғыдан ол көштен қалып көрген жоқ. Ендеше оның келешегі келісті екені күмәнсіз. Мәселе – алаштың азаматтық концепциясын, ақындық азаматтық кредосын айқындауда, ақиқат алға тартуда. Осы тұрғыдан келгенде алаштың азаматтық концепциясы, ақындардың азаматтық көзқарас-көсегесі қандай? Біздіңше, арғы-бергі даналардың айтқандарын еске алып, Асан Қайғы, Абайдың айтқандарын саралай келгенде, мұның өзі адам – ақынның елін – жерін, Абайша айтқанда, «қалын елі, қазағы, қайран жұртын» жақсы көріп, қадірін біліп, шын сүйінде.

Екіншіден, осылайша азамат ретінде бағалап, сүйгендіктен халқының жақсылықтарын асырып қана қоймай, жамандықтарын, келенсіз құлық, олжы мінез-қылықтарын жасырмай әшкере етіп, ащы сынауында. Үшіншіден, осындай елді өшірер, ерді өсірмес қоғам кемшіліктерін, халық жетімсіздіктерін жою үшін ымырасыз күресе білуінде жатыр.

Бұл айтқандардан азаматтық таным, көзқарас-бағдар, позиция айқындалып, азамат ақын алдындағы әлеуметтік-қоғамдық міндеттер, адамдық-адамгершілік парыз бен қарыз анықталып, сол үшін жауапкершілік мойынға жүктелсе керек. Ал, мұндай асқаралы міндеттерді орындау типті де опай емес. Ақынның азаматтығы көпті оятып, қауымды жарқын болашақ үшін қимыл-әрекетке жұмылдырар жемісті еңбексіз, белсенді күрессіз, қара қылды қақ жарған әділдіксіз, шындықты қаймықпай бетке тура айтар, тура айтып қана қоймай, іске жедел асырар бағылдық, батырлықсыз жүзеге аспайды.

Жоғарыда айтылғандар абзал адамдықтың, азамат ақындықтың, халық перзенті, елдің Ері болудың шын да шынайы өлшемдері болса, шайыр Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының өзі, сөзі – алуан шығармалары осынау үлкен талап-міндеттерге қалай және қаншалықты жауап береді деген сауалға жауап іздейміз. Бұл үшін, әрине, алдымен ақынның не жазғанын, қандай тақырыптарды қозғағанын, оларды қаншалықты көркемдікпен игеріп, қазақ

әдебиетіне қандай үлес қосып, қаншалық азаматтық танытқанын – өз кезіндегі елі мен жері жанарып, халқы оянып, өсіп-өзгеруі үшін, яғни заманына лайықтылық танытып, келешегін кемелдендіруі үшін қаншалықты сөзімен көмектесе алғанын саралап, зерттеп, талдап-таразылауды жөн санадық.

Ақындыкпен ұйқыдағы алашын серпілту, қоғалысқа түсіру, ел болу үшін күреске жұмылдыру, сөзімен замандастарының көзін ашып, көңілін ояту, басқа озық елдердің қатарына қосылуға бастау, өзінен көп бұрын көш бастап, халқын қамшылап, қазақтың бас ақынына, сөз көсеміне айналған Абайдың жолын жалғастыру, Абай бастаған іске үлес қосу – Мәшһүр Жүсіптің алдында тұрған ұлы да ұлағатты міндеттер болатын. Рас, бастапқы кезде – жасөспірім шағында-ақ өлең жолына түсіп, өнерін көпке таныта бастаған Мәшһүр Жүсіп бірден анық Ақын, үлкен Ақын бола алған жоқ. Ол әуелгі кезде жай төреші болу, көргенін көргеніндей етіп қағазға түсіру, сырт бақылаушыдай бағамдап-баяндау, тек ақ-қараны ажырату деңгейінен көтеріле алмап еді. Әрине, оның бұл өлеңдерінде де ғибрат, насихат, өмір көріністерін көрсету кездесетін. Кейде келелі кенес, озық ой, көркем кестелер де молынан ұшырасатыны бар. Алайда біздің іздеп отырғанымыз – қоғамды сілкіту, алаштық, азаматтық мақсат-мүддеге ойысу, өзі күн кешкен қоғам, табиғат кескіндерін бедерлеу деңгейінде қалып қоймай, келешекке бет бұру болғандықтан ғана бұларды осылай қабылдайтынымыз өзінен өзі түсінікті болса керек.

Ақынның төл поэзиясы топталған кітаптары – 20 томдық шығармалар жинағының, негізінен, 1-томы мен 4-томы. Осындағы ақынның жазылуы жөнінен бізге мәлім тұнғыш өлеңі – «Исабек ишан». Ол 1871 жылы қағазға түсіріліпті. Бәлкім, осы томдықтарда Мәшһүр Жүсіптің бұдан да бұрын жазылған туындылары бар шығар. Алайда соңында дүниеге келген жылы көрсетілмегендіктен олардың қайсысы бұрынырақ жазылғанын білу қиын. Аталмыш алғашқы жыр былай басталады:

Бісмилла, сөз бастайын асыл тектен,
Түскендей асыл еді-ау аспан көктен!
Керуендей бұл дүниеге аз күн қонып,
Пәниден жақсы, жаман – бәрі де өткен.
Бір жұрнақ заттан шыққан асыл еді,
Қара түгіл қожадан асып еді.
Әркімнің өз заманына дегендейін,
Тақсырдың шарапаты басым еді.

Өзі – ишан жүрт бастаған, заты –кожа,

Сейітзада нәсілі сондай таза.

Әр түрлі қасиеті еске түсіп,

Қайғымен қапаланып болдым наза [5, 229-6].

Егер Жүсіп ақынның тырнақалды туындысы осы болса, оның басталуының өзі – біз елтіріп отырған үш шумақтың өзі разы етпей ме?

Құйылып тұрған қазақтың дәстүрлі кара өлең. Есептеп карасак, бұл кезде – Жүсіп бар-жоғы 13 жаста. Бүгінгі күн көзқарасымен алғанда, әлі мектептің орғалау буынын бітірмеген, көжесін жылап ішіп жүрген бала. Бірақ XIX ғасырдың қалыбы бөлек жосығы басқа. Сондықтан ол осындай өлең жазған. Дәлірегі – жаза алған. Ұзақ өлең. Әрі жақсы туынды. Ал мұның өзі жасөспірім Жүсіптің тым таланттылығын, шайырлықтағы қадамын шынайы бастағандығын байкатып қана қоймайды. Сол кездегі қазақ өмірінің өз мүшелеріне – ер балалар мен қыз балаларға да қатан талап қойып, тез ержеткізіп, бойжеткізетінін де байқататындай. «Он үште – отау иесі» деген сөз-пайым – тек мақал ғана емес, сол уақыттағы өмір шындығы, тіршілік талабы. Бұл кезде адам баласы бірінші мүшелге толып, ғұмырдың тұңғыш бел-белесіне көтеріледі. Демек, қазақтың мүшелдік жыл санауы жай ғана даналық қасиет-тұжырым емес, табиғаттың заңдылығына – адамның биологиялық-физиологиялық тұрғыдан да пісіп жетілуіне де дөп келетін шығар. Міне, осы тұңғыш мүшелінде Жүсіп ақындық тұрғыдан да адамдық-азаматтықтың алғашқы сатысына шығып үлгерген түрі бар. Осындай екі жақсы себеп-салдардың жемісі де шығар, жас автор-шайыр тұңғыш өлеңінде-ақ XIX ғасырдың үшінші ширегіндегі Арқа өмірінен, қазақ халқының ахуалынан, рухани күй-кеспірінен де жақсы хабардар етеді.

Бұл жырдың шекесіне «жоктау» деп қойылған. Бұдан кейін осы өлеңде кейіпкер ишанның бейнесі еске түсірілетіні, жақсы пенде, зор дін басшысы болғандықтан лайықты мақталатыны даусыз.

Жасынан-ақ халыққа пірлік қылған,

Хаклык болса, бас тартпай ерлік қылған.

Нәсілінен сайып келіп әулиелік,

Келгенде отыз беске пірлік қылған.

Пір болып кереметлі жұрт бастаған.

Заманыңда өзінен жан аспаған.

«Мен, мен» деген ишандар «таксыр-ай» деп,

Ешбірі хылап тауып таласпаған.

Шарифаттың жолынан адаспаған.

Дін тұтпаған наданға жанаспаған.

Қырмызы қызыл жібек сықылданып,

Қай мінезі бар еді жараспаған ?!

«Өнер алды – қызыл тіл» шешенім-ай.

Жылжыған жорғадайын көшелім-ай.

«Абылай аспас сары бел» – Сүйіндікке

Пір болып үлгі шашқан көсемім-ай [5, 229-230-б].

Ақын осылай шалқыта жырлап, үлкен сөздерді бекер айтып отырмаған шығар. Исабек ишан да мұндай мадаққа лайық жан екені ақиқат. Өзі де жас кезінен хақ дін жолына түскен, имандылықты ұран еткен ақын сол кезде

өмір сүрген, аса үлгілі, адамгершілігі асқак жанды қауымға үлгі етіп отыр. Жас ұрпаққа – өнеге, егде кісілерге – ғибрат етеді.

Х. Досмұхамедұлы ақындық поэзия өкілдері туралы олардың ұлттық сөз өнерін сақтаудағы, дамытудағы қызметіне жоғара баға бере келе: «Қалын бұқара арасынан шыққан олар – халық әдебиетінің мән-мазмұны мен тіл тазалығын сырттан келетін жат әсерлерден қорғаушылар, әрі ғасырлар бойы ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп, қазақ халық әдебиетін сақтаушылар» [3, 32-б], – деген екен. Шынында да Мәшһүр Жүсіптің осы көлемді туындысын ары қарай оқығанда оның кейіпкерінің балдырған ұрпаққа үздік үлгі, ал үлкендерге тағылым-тәрбиесі мол игі-таза тіршілік иесі, дін көсемі екенін көреміз:

Айбатың бар-ды әділ Омардайын,
Түзедің шариғаттың әрбір жайын.
Күндіз – күлкі, түн болса – ұйқы көрмей,
Дін ісін берік тұттың солардайын.
Шыншылдық Әбубәкір Сылықтай бар,
Көрдің бе бір жалғанын, ей, жарандар?!
«Қолда барда алтынның қадірі жоқ»,
Артынан жұрт таба алмай, болдың ғой зар!

Жомартлығын сахаба Сәдуақастай,
Би баһа ол кібірित ақ мәр тастай.
Сүннатын пайғамбардың мағхам тұтқан,
Кәнекей, кім бар еді сонан басқа-ай!
Сөйлеген әрбір сөзің – ғылым, хикмет,
Өзіне тәңірім берген бән михнет.
Тарикат, мағрипаттан үлгі шашқан,
Құдайға бек лайықты қылып қызмет [5, 230-б].

Мақсат өзіміз жалаң түсіндіруші болып сөйлеп кетпей, ақын өлеңін нақты тану, өзіндік айтарын, өзгеше ерекшелігін ашу болса, мына шумақтардан дінге қатысты мол білім ала бастамаймыз ба?! Біз ислам дінінің бастауында тұрған Омар, Әбубәкір Сыдықтардан, Сәдуақас сахабалардан хабарлар болып қана қоймай, ақын нысанасы Исабек ишанның да анық озық, керемет «көсем» кісі екендігіне көз жеткізе бастамаймыз ба?

Жоқтау, дауыс салу-өлген адамға арналған өлеңдер. Қазақта жерлеу, салт өлеңдерінің шығу мезгілі қай кез екенін анықтау қиын. Сөйтсе де зерттеушілер М. Әуезов пен Ә. Марғұлан жоқтау өлеңдерінің мазмұны ежелгі Орхон-Енисей жазбаларымен ұштасып жатқанын айтады. Мәшһүр Жүсіп ақындыққа араласқан тұста жоқтау – кең етек алып, қазақ өмірін дүбірлетіп тұрған өлең түрі, өмір көрінісі. Сондықтан да жас ақынның алғашқы туындысы жоқтау болып, кейін де көп жоқтаулар жазуы – осының айғағы. Осы тұрғыдан келгенде тұңғыш туындының төрт аяғын тең басқан туынды екендігі, көркемдігі өз алдына, өмірлік дерегі, сол кездегі естіген

халыққа, оқыған жұртқа деректік тұрғыдан қатты бергі – өнегелі тағдыр-тарих. кенеулі тағылым-ғибрат болуы да тәпті етеді.

Біз сол себептен де осы бірінші томның соңындағы түсініктерде берілген мынадай мағлұматтарға жүгіне кетуді де орынды санаймыз:

«Екібастұз тұрғыны, 1928 жылы туған еңбек ардагері Манабаев Сағат ақсақалдың айтуынша, Исабектің түп-тегі – кожа, кезінде әулиелігімен жұрт назарын аударған адам. Ел аузынан естіп, бізге жеткізген Сағат ақсақал әңгімесін де оқырман назарына ұсынғанды жөн көрдік: «Жазғытұрым Шідерті өзені тасып жатқан кез. Өзен жағасында ол кезде тал болған. Соның түбіне келіп, өзеннен өткенде су болмас үшін, ішінде Исабек ишан бар, біраз адамдар сырт киімдерін шеше бастайды. Сол кезде тал арасынан ұрылар шыға келген:

– Андағы киімдерінді, көліктерінді қалдырыңдар да. өздерін жүре беріңдер! – деген. Исабектің жолдасы тұрып айтады:

– Біздікін алсаң да, мына жігітке тиіспе! Бұл – жаңа шығып келе жатқан керемет иесі!

Сонда ұрылардың біреуі айтты:

– Әулие болса, ана ұшып келе жатқан алты ақкуды алдыма әкеліп қондырсын!

Сонда Исабек отыра қап дұға оқиды да, алты ақку төмендеп, қанқылдап әлгі ұрының алдына келіп қонады. Сонда ұры:

– Біз жаңылдық, шырағым. Сен атыңды бермей-ақ қой. Сен бізден ал! Талдың ар жағында олжамыз бар. Ал!

– Жоқ, рақмет, бізді өзеннен өткізіп жіберсең болды.

Олар көмектесіп, бұлар өзеннен өтеді. Біраз жер ұзағасын жанындағы жолдастарына Исабек айтады:

– Мен бір қателік жібердім-ау! – дейді.

– Сіз ешқандай қателік жіберген жоқсыз. «Алты ақкуды түсір», – деді, түсірдіңіз. «Олжадан ал!» – деді, алмадыңыз. Сонда Исабек:

– Сендер білмедіңдер! Күндердің күнінде менің ұрпағымның бірі тұтқында болады-ау! Мен алты ақкуды тұтқын еттім ғой. Байлап кеттім-ау! – дейді. Содан айтқандайын, 1937 жылы Исабектің бір ұрпағы түрмеге түскенде сол сөз еске алынды.

Исабек қайтар жолда өзенге таяу бір жерге таяғын шаншады:

– Күндердің күнінде осы жерге менің үрім-бұтағым қоныс тебеді! – дейді.

Исакеңнің ұрпақтары қазір сол жерде тұрады. Ол «Талды ұжымы» деп аталады. Екібастұз ауданына қарайды. Екібастұз қаласынан 60 шақырым.

Мен бұл әңгімені сол жердің тұрғын адамы Ахметов Мәкен деген кісіден естідім. Ол кісі қазір дүние салған. Жасы ұлғайған кісі. Руы – Қанжығалы. Оның ішінде – Сары. Сөз білетін адам, бір кезде колхоз бастығы болған» [б. 410-411-б].

Көріп отырсыз, келтірілген мына деректердің өзі керемет. Тірлікте нақ осылай болды ма, болмады ма, әрине, оған бүгін куәлік жасау қиын. Десек те ақын бұлай тегін жырлап отырған жоқ. Аңыз да ақиқатқа тамыр тартса, сол кездегі халық иманды, діни көсемін соншалықты әулие тұтқанын айтпағанда, жырда келтірілген дерек-мәліметтер бекер емес.

Баласы жоқ катынға бала біткен,
Панасында күн көріп қашқан-жіткен.
Әр мұңлының қажеті рауа болып.
Құдайым дәрежесін артық еткен.
Шаригат, магрпатын тамам еткен.
Тарикат, хақиқатты жары еткен,
Қол-аяксыз домалап қалған дертлі
Сау-саламат жазылып тұрып кеткен.

Жан еді ғарызы жеткен Құдайына.
Жарлы болса байыған маңайына.
Бақ, дәулет, ырыс, несіп болып еді.
Кәріп пенен ғасердің талайына.

Ғылым хал, ғылым қатын білген тамам,
Айырған хақ пен батыл, халал, харам.
Ғылымларды қойылған көңіліне,
Жігіттер, бар ма енді ондай адам [5, 232-6].

Таза адам. Шарапатты кісі. Ғұлама ишан. Аталмыш өленде Исабек ишанның осындай қалып, жақсылық-шарапаты қалай жарқырап көрінсе, ол ғұмыр кешіп, «сайран» салған, салтанат құрған ел-жер, ауыл-аймақтар жайы тағы да солай көзіне көрінеді. Бұл тұрғыдан байыптағанда сол кездегі сахара суреті, ел-жұрт хабар-ошары осы өлеңнен бүгінгі қызығушы оқырманға анық-қанық болады десек те асыра айтпаймыз.

Жоктайды Қарабұжыр қалпыменен.
Әжеке, Дәнен, Тентек халқыменен.
Дүниеден есіл ерім кете бардың.
Бұрыңғы ғазизлардың салтыменен.
Біраз күн Арқаға болдың қонақ.
Дүние бар болғаның болды-ау сол-ақ!
Әжібайдың алты ұғлы ықылас берген,
Олар да жоктайды екен айтып шумак.

Жолаба – Қыпшақ деген бір рулы ел,
Және Керей. Күрлеуіт – о да түгел.
Теп-тегіс мүрид болған кемеңгерлер,
Қалдық кой тегіс шулап Жайылма. Аққол.
Ақтөрес, Сырым, Күшпк – Бәсеңтіін,
Олардан болды ма екен Найман кейін?!

Дүниеден өтті, кетті қайран ерім,
Түзеткен өз әлінше діннің үйін.

Ішінара бас берген: Апай, Бөрі,
Жұқарак Қанжығалы одан гөрі.
Айдабол мен Қаржастан ықылас берген
Қаска, жайсаң – не түрлі кеменгері [5, 234-б].

Өлең жасампаздығында ақынның рухани әлемі бірінші орында тұрады да, ол ақынның рухани әлеміндегі қайшылық қактығыстар мен әлеуметтік және мәдени танымның, сол сияқты қазандай қайнап жатқан қоғамдық өмірдің ықпалынан барып қалыптасады. Әлі он үштегі балаң ақынға талай жайт-оқиғаларға, кісі-місілерге сын көзбен қарау міндет те, қажет те емес шығар. Ол бәріне таза пейілмен, алғашқы әсермен – үлкендердің көзімен қарайды. Солай десек те осы өлеңде қанша ел, жер қамтылған. Тіпті Исабек ишанның Қой жылы, жетпіс тоғыз жасында ораза айының бас кезінде жұма күні кешке зәмзәм суымен ауыз ашып, намазшамды оқып болған соң өмірден өткені... Арғын, Керей, Қыпшақ, Найман елдері, солардан тараған алуан рулар... Бұларды былай қойып, Жайылма, Аккөлдей жер-сулар. Тіпті шумак айтып жоқтаған Әжібайдың алты ұлы... Осыларды білудің өзі – қызық қана емес, тарих емес пе? Арада 140 жыл өткенде не болды сол жерлерде? Қандай халық отыр? Әлгі қасқа-жайсаңдар үрім-бұтақтары нендей күйде?! Міне, осындай керегі бар, тереңі бар өлең бұл.

Мұхтар Әуезов: «Әдебиет тарихының арғы-бергі жолының толық қамтыла қарастырылуындағы ескерілуі тиіс ең басты мәселе ақынның өмірбаянын тексеру, сол арқылы жазған шығармаларымен байланысын айыру, ақынды елдің өмірімен қоса қарастыру, ақынды және оның айналасын ұлттық болмыспен қарастыру, ұлттың қоршаған табиғатпен байланысын, көрші халықтардың берген үлесін, өзара өнераралық ықпалдастықты біріктіре қарастыру» [6, 16-17-б], – дейді. Шын мәнінде ақынның 1870-80 жылдары жазылған басқа да өлең-жырлары, өмір өрнектері, жоқтаулары, табиғат кестелері, көрнекті кісілерге арналған толғаулары да көбіне-көп осындай сипаттарға не деуге болады. Айталық, «Аңқау адам туралы», «Мұса Шорманұлының асы», «Жарты нан», «Кедейліктің арканы», «Жаздың сөзі», тікелей діни тақырыпты қаузаған көлемді көптеген туындылары – осы сөзімізге дәлел. Мәселен, «Аңқау адам туралы» өлең:

Иесі сырын білер мінген аттын,
Көз жетпес қулығына адамзаттың.
Іш пысып еріккенде күлмек үшін
Айтайын өңгімесін аңқау сарттың [5, 85-б],

– деп басталады. Әдетте сарт казактан аңғал болмайтын еді, Мәшһүр Жүсіп сол көп халықтың ішінен момын біреуін тауып алса керек. Шартты мысал болғандықтан мұнысына сенеміз де.

Ертемен бір сарт үйінен есегін жетелеп, «Өімнен кетіп дәрмен қалғанынша, Есегім, минбен саған» деп сөрт беріп шыққан көрінеді. Тау мен тастың арасында жалғыз келе жатқанда қуларға жолығады. Не керек, әлгі қулар ақылдасып, бірі есегін ұрлап алады. ұрлағанда да сартты қатты ақымақ қылады.

Ұрынын сонда жетіп бірі барды,
Есектің басындағы ноктаны алды.
Киді де өз басына кете барды,
Сол жерде есекті алып бірі қалды [5, 86-6].

Содан әлгі сарт есек-ұрысын жетелеп жүре береді. Бір кезде есегі тартынбай ма? Сонда сарт артына жалт қараса:

Қараса сарт артына – есегі жоқ,
Есегін минбесе де көңілі тоқ.
Қолында нокталаулы бір адам тұр,
Орнында есегінің есектей боп [5, 86-87-6].

Қатты қорқып, сасып қалған сарт амалсыз жөн сұрайды. Сонда әлгі ұры: «Мен шешем қарғап, есекке айналып кеткен адам едім. Енді шешем жаны ашып, қарғысын қайтарып алған соң, қайтадан адам қалпына келдім», – дейді. Есегі адамға айналған сарт, әрине, «есек-адамы» түгіл жанынан бетер. Ұры осылай құтылып кетеді.

Енді үйіндегі екінші есегіне мінін, базарға ешкісін сатуға шыққан байғұс сартқа жолда және жолыққан үш қу бұл жолы уағдаласып, алдап-арбап, оның ешкісін де, есегін де ұрлап, ақыр соңында алдап суға түсіріп, киімін де сыпырып, айдалада жаланап қалдырады.

Салбырап бір мезгілде судан шықты,
Киім мен кісі түгіл шайтан жоқ-ғы.
Ақымаққа адам, сірә, күлер емес,
Өмірінде қарға жемес мұндай бокты [5, 93].

Жалпы, жыр тұтас алғанда тәуір. Оқиғалы, ой салатын жыр Шамамен 1878-1880 жылдары жазған көлемді жырын осылай аяқтаған автордың айтары не? Ғибрат. Өмірге бейімдел, алданып, ақымақ болма деу. Ақыл айту елдің асқақ тұлғаларына жарасатын парасатты қасиет. Ақын бұл жерде жағымсыз мінез қасиеттен аулақ болып, өзінің адамдық болмысыңды сақтап қалуды насихат етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Күнәбаев, А. Шығармалары. I том. – Алматы: Жазушы, 1985. Тұрысбек Р. Ұлт мұраты және руханият. 2008. – 632 б.
- 2 Сағат Әшімбаев. Екі томдық шығармалар жинағы. I том. – Алматы: Жазушы, 2000.

3 Монтедь, М. Опыты. // Введение в литературоведение (Под ред. Л. В. Чернец) – М., 2006. – 520 с.

4 Мәшһүр Жүсіп. Шығарамалары. I том, Павлодар, 2003.

5 Копеев, М. Ж. Таңдамалы. II-том, – А., Ғылым, 1992.

6 Әуезов, М. Әдебиет тарихы. – Алматы : Ана тілі. 1991. – 240 с. -Б 29.

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
Павлодар қ. Материал 10.01.13 редакцияға түсті.

Ж. Т. Сарбалаев, Е. Ж. Сарбалаев

Гражданский пафос в поэзии Машхур-Жусипа

Павлодарский государственный университет
имени С. Торайгырова, г. Павлодар.
Материал поступил в редакцию 10.01.13.

ZH. T. Sarbalayev, E. ZH. Sarbalayev

The Reflection of Civil Inspiration in the Poetry of Mashkhur Zhusip Kopeyev

Pavlodar State university named after S. Toraigyrov,
Pavlodar. Material received on 10.01.13.

В статье рассматривается вопрос гражданского пафоса в поэзии Машхур-Жусипа.

The civil inspiration in Mashkhur Zhusip Kopeyev's poetry is revealed in the article.